
La Catalunya liberal: elements per una reinterpretació

Josep M. Fradera

Barcelona Quaderns d'Història, 6 (2002)

La societat catalana es transformà d'una manera radical a les dècades centrals del segle XIX. Les paraules clau amb què ens hem acostumat a definir el canvi històric que s'esdevingué ens vénen al cap fàcilment: *indústria* i *capitalisme* per referir-nos a allò en aparença més impersonal; *liberalisme* per definir una manera d'organitzar la vida social. Sabem que ambdós nivells, el més estructural i el canvi més subtil de cultura, mentalitat i comportament polític, estaven connectats estretament, que responien al mateix procés general. Els dubtes els tenim, en tot cas, a l'hora de relacionar-los o d'establir el pes específic de cadascun d'aquells factors com a part d'una transformació de grans proporcions.

Els canvis econòmics, socials, culturals i polítics es desenvoluparen al llarg de molt de temps, però les dècades de 1830 i 1840 assenyalen un canvi nítid, tallant i irreversible en l'organització de la societat catalana i espanyola. Significaren un canvi radical en les formes de la política i la vida social, com també en el marc institucional que les regulava. Quan els liberals moderats aprovaren la Constitució i la reforma fiscal de Mon i Santillán l'any 1845, la transformació liberal de l'Estat i de les institucions socials més significatives estava gairebé tancada. Restava tan sols l'arranjament entre l'Estat i l'Església espoliada que representà el Concordat de 1851 i la refosa d'algunes institucions estatals.

Va ser aquest procés de canvi de les regles de joc, que els contemporanis definiren molt sovint amb la paraula *revolució*, el que permeté i determinà el marc general en el qual s'havia de desenvolupar la societat liberal a Espanya. Per raons òbvies, aquest va ser el marc que vehiculà i condicionà el desenvolupament de la vida social de la Catalunya del segle XIX, la regió del conjunt estatal on havia arribat més lluny la maduració del capitalisme, la indústria nova i les formes de vida *burguesa*, un neologisme que justament llavors s'importà de França per descriure els nous estrats socials dominants que ja no depenien del privilegi ni de la renda agrària.

Sobre Catalunya, el model interpretatiu més influent de les últimes dècades és el que posà dempeus Jaume Vicens Vives a *Industrials i polítics del segle XIX* fa quaranta anys llargs. Vicens bastí del no-res, en aquell llibre pioner, un model

articulat al voltant d'una perillosa equació, molt pròpia de la seva època, que es podria esquematitzar de la manera següent: una relació massa directa entre indústria, progrés i emergència del regionalisme. L'esquema del gran historiador gironí ha exercit una extraordinària influència intel·lectual i política en la mesura que establí una filiació directa entre el sentit final d'aquella equació selectiva de la Catalunya del segle XIX i l'esperit de la que anomenà "*generació de 1901*", aquella que transmutà les insatisfaccions de la burgesia vuitcentista en el nacionalisme del segle XX. D'aquesta manera, la interpretació de Vicens era hereva i deutora alhora de la narrativa per excel·lència de la historiografia catalana del segle XX, la de Prat de la Riba a *La Nacionalitat Catalana*. El problema de la visió de Vicens rau, en tot cas, en la linealitat d'acord amb la qual organitzà el material, en la incapacitat per entendre les raons d'aquelles expressions de la societat catalana que no encaixaven en la que ell escollí com la línia central de desenvolupament. Aquest tractament es palesa tant quan es refereix a manifestacions de resistència al canvi per part de forces socials que preferien l'ordre tradicional, com quan es refereix a les que s'oposaven a l'ordre emergent per raons d'antagonisme de classe. No és tan sols que una part del material històric no sigui ben entès, que sigui mal vist, com a conseqüència de l'elecció heurística principal, sinó que, fins i tot, la línia central que dóna sentit al conjunt en resulta greument malinterpretada. Aquestes conseqüències són ben notòries a l'hora, per exemple, de jutjar les limitacions tan estridents de la capacitat política de les classes dirigents catalanes a l'època isabelina o la resistència a acceptar els marges reformistes oferts des de l'Estat en tot el que feia referència a l'acció social en territoris vitals com ara l'educació, la salut i la regulació laboral, durant el Sexenni o la Restauració canovista.

Cal, probablement, transcendir el marc narratiu heretat, la llosa de l'herència inconscient que pesa sobre la manera d'encarar-nos a un passat que no és del tot aliè a l'hora d'intentar llegir com és la societat catalana d'ara mateix. I segurament la millor manera sigui arriscar-nos a restablir la pluralitat de veus i d'experiències històriques sepultades per les narratives dominants, pensar-les i repensar-les en el context i al nivell que assenyalen les ciències socials avui en dia. Tractar de veure les coses, doncs, en termes d'una complexitat superior, sense preocupar-nos ni obsessionar-nos per la restitució d'una interpretació acabada o per trobar dreceres fàcils per a les qüestions no resoltes.

Un dels problemes historiogràfics principals és comprendre les pautes de desenvolupament específiques de la societat catalana, en la mesura que estaven condicionades tan fortament per la indústria i per la posició que aquesta ocupava en el conjunt de la monarquia, un espai on les forces socials emergents eren d'un altre signe. Cal comprendre, per tant, com es produí la intersecció entre el procés general de canvi polític a Espanya i la particularitat de Catalunya: el repete interpretatiu per excel·lència que la historiografia catalana ha hagut d'afrontar. Es tracta alhora d'un repte i d'una responsabilitat, si és que tenim en compte que la solució que se li doni té una importància que va més enllà de l'estricta debat acadèmic, ja que tots som conscients que l'encaix de la societat catalana dins del marc polític espanyol va ser el context en què es gestaren les formulacions polítiques i culturals que foren vistes com el precedent del nacionalisme català del segle XX. Hi ha seriosos impediments, a parer meu, a l'hora de pensar la forma que va prendre el desenvolupament de la societat liberal a la Catalunya de

mitjan segle XIX, la major part dels quals deriven de la vigència de la interpretació dominant descrita més amunt. El més important dels equívocs a què em refereixo deriva de la idea molt estesa que la posició central que ocupà la indústria a Catalunya conduïa necessàriament cap a formes modernes i avançades de concepció política, social i cultural, sobretot si les comparem amb les vigents a la resta d'Espanya. Segons aquest punt de vista, les reclamacions dels industrials davant de l'Estat, fossin d'ordre polític –com aquelles que s'expressaven en el tímid regionalisme del XIX–, fossin d'ordre econòmic –com era el cas del proteccionisme industrial–, o bé fossin d'ordre cultural –com la cultura i la sentimentalitat de l'anomenada Renaixença–, es convertiren en el pol positiu de la Catalunya vuitcentista, en oposició clara i palesa al desordre interior provocat per altres grups socials i per l'opressió i els endarreriments imposats des de fora per un Estat dominat per forces socials que no podien seguir ni comprendre la via seguida al Principat.

El problema de veure les coses així és que ni els textos ni el comportament dels principals actors socials no ho confirmen. En efecte, vist amb detalls i determinant, ni la política ni la cultura catalanes del segle XIX responen al patró interpretatiu a què he fet referència. Per començar, és molt difícil reconstruir, sense forçar el material empíric, la imatge de la classe dirigent en aquells termes d'optimisme industrialista: una burgesia industrial (la propietat agrària restava en un clar segon pla) emprenedora, moderna i digna defensora, a l'Espanya endarrerida del vuit-cents, dels valors de progrés econòmic, social i cultural que s'estaven imposant als països europeus capdavaners. Al darrere de tot plegat hi ha un problema teòric que, amb els anys i els progressos de la recerca feta aquí i a fora, hem anat veient en tota la dimensió i profunditat: el que comportava treballar amb un prototip del que foren els grups dirigents del segle XIX, especialment les burgesies dels grans països industrials, que en foren la columna vertebral, i que era un constructe essencialment ahistòric, autobiogràfic i legitimador. Quan aquest constructe és contrastat amb situacions específiques, amb les particularitats del desenvolupament històric en els contextos particulars, les distàncies en relació amb el model resulten excessives.

Constatat aquest fet d'una manera reiterada, a la recerca històrica no li resta altra possibilitat sinó retornar al material, no pas perquè aquest dicti sense mediació intel·lectual o teòrica el sentit de les coses. Ben al contrari, el que cal és tornar-hi per repensar l'utilitat conceptual o teòric emprat, per veure fins a quin punt ens serveix o com cal que sigui refinat o polit en el procés mateix de la recerca. Des d'aquest punt de vista, no es tracta de contraposar a un prototip que no ens satisfà un altre d'alternatiu, construït per ser imposat de la mateixa manera a la complexitat de la informació disponible. Del que es tracta és, justament, de situar-nos altre cop davant dels problemes històrics rellevants –els de la indústria, les relacions entre camp i ciutat i entre les classes socials a Catalunya, la gestació d'una cultura i identitat distintives, la problemàtica relació amb l'Estat, la política i la cultura influïdes pels interessos classistes– i reelaborar els instruments conceptuals que ens han de permetre entendre el material empíric d'una manera més àmplia.

Construïda com una projecció de la racionalitat burgesa que dominà la Catalunya del segle XIX, la interpretació que proposà Vicens decidia allò que és positiu o negatiu en la perspectiva històrica d'acord amb aquell punt de vista de clas-

se. Per això Vicens és tan dur, en el sentit de negar virtualitat positiva, conformadora i culturalment significativa, a altres racionalitats pròpies de l'època. No solament es converteix la lògica d'aquella racionalitat –la preeminència dels imperatius de la indústria i de l'ordre industrial en qualsevol faceta– en allò que fa entenedora la naturalesa profunda del procés històric com a tal, sinó que se l'eleva a la categoria de variable independent a partir de la qual poder avaluar altres racionalitats igualment resseguibles, tan genuïnament catalanes i decimonòniques com aquella. Davant d'aquesta visió tan jerarquitzada del passat, les aportacions recents de la historiografia catalana permeten construir –gairebé hi obliguen– un altre esquema interpretatiu.

De la recerca historiogràfica dels darrers vint-i-cinc anys, n'han emergit les peces indispensables per dur a terme una nova articulació global dels mateixos grans problemes històrics. Penso, per exemple, en aquelles que mostren el carlisme com un moviment per definició heterogeni, en el qual, al costat de les motivacions contrarevolucionàries i antimodernes dels dirigents i de la plana major, hi havia una base social pagesa o menestral, les motivacions de la qual eren d'una altra índole, integrades profundament en la lògica de la societat rural anterior a les grans reformes introduïdes pel liberalisme. Penso, en segon lloc, en les aportacions recents sobre els mons del treball que la industrialització a gran escala ensorrà, o en aquells que, a l'inrevés, constituïts en part essencial de l'ordre industrial mateix, desenvoluparen lògiques certament diverses d'aquelles que imposava la fàbrica mecanitzada del segle XIX. L'exemple de les organitzacions obreres n'és, potser, el més rellevant i aclaridor. Sense anar més lluny, sobta la rapidesa i la força amb què es van desenvolupar i la madura autoconsciència que demostraren tan bon punt arrencà el procés de mecanització de la indústria cotonera.

Ni els pagesos –reialistes, malcontents, carlins o republicans– de 1822, 1837 o 1870, ni els artesans i obrers que s'aixecaven o protestaven el 1821, el 1841, el 1855, el 1871 o el 1886, eren tan poc instruïts o mancats d'una cultura pròpia fins al punt de no saber o no poder donar forma i expressar una visió del món i de les coses que els envoltaven. I molt particularment, de racionalitzar el procés de canvi social i polític en curs, que, a voltes, no sempre, perjudicava greument les seves expectatives racionals. No és que tots aquests elements, exclosos del discurs històric tradicional, fossin muts, com estem descobrint gràcies a un utilitatge de les ciències històriques més generós amb la pluralitat de les veus del passat. És més aviat que els historiadors del passat eren prou cecs per integrar-los en els patrons historiogràfics admesos.

Dit això, el repte interpretatiu que tenim al davant no rau exclusivament en la restitució d'aquella pluralitat de veus obscurida pels grups socials dominants, pel discurs triomfant i excloent d'aquells que representaven el món que triomfà. El desafiament obliga a anar més enllà d'una suma informe i mancada de coherència: imposa restablir la complexitat del procés històric com a resultat de la interacció de diversos discursos i pràctiques, en la mesura que s'influeixen i condicionaven mútuament. Els discursos dels grups dominants són més articulats i més explícits, queden ben inserits en el marc de l'Estat liberal i de les institucionals socials hegemòniques; però no menys rellevants són els més borrosos, però igualment vius i operants, que s'originaven a la part inferior de la piràmide social. Hi havia també una diversitat de pràctiques polítiques o prepolítiques de re-

sistència o adaptació d'una vida popular, masculina i femenina, al canvi dels mecanismes polítics i dels equilibris socials, a la variació de les relacions entre camp i ciutat, a l'ascens de pautes de sociabilitat i a la vida familiar i cultural burgesa molt codificades.

Vistes les coses des de la interacció i la pluralitat dels discursos, la història política i la de la cultura, o cultures, de les dècades de mitjan segle XIX, prenen dimensions insospitades. Ja no podrà ser mai més la de l'expansió d'un model únic de racionalitat i ordre de les coses –l'industrial i burgès, liberal i regionalista– per sobre de les restes d'un passat social que es resistia a morir o dels espasmes d'una classe obrera i uns artesans urbans incapaços d'entendre el sentit del nou sistema social i les relacions de classe. Aquella racionalitat no era l'única, ni pot esdevenir, doncs, el criteri per mesurar totes les altres. És més, no la podrem entendre, llevat que la pensem en termes de conflicte i coexistència amb aquelles que foren derrotades o subordinades, amb aquelles que tenien menys capacitat discursiva.

Si, en lloc d'una imatge construïda sobre el desplegament inexorable de la racionalitat burgesa sobre un fons de resistències atàviques o desestructurades en termes culturals, situem els problemes de confrontació de pràctiques i discursos al centre de l'anàlisi, la primera constatació que en derivarem és que la societat catalana d'una bona part del segle XIX va ser l'escenari d'una violència social de grans proporcions. O, amb més precisió: la societat catalana no era solament l'escenari on s'exercia violència (com si aquesta fos alguna cosa externa i superficial), sinó que la violència derivava del mateix procés de canvi social, en condicionà les especificitats i constituí un dels llegats més permanents per al segle XX. Es tractava, doncs, d'una violència derivada de raons ben específiques que la fan en gran manera comprensible. És cert que ja no pensem que l'establiment de les noves formes de legitimació de la propietat rural hagués comportat l'expropiació dels camperols, més aviat al contrari; no és tan clar, en canvi, que moltes franges de la societat rural no sentissin la seva posició amenaçada o que l'accés a la terra no estigués condicionat durament per les exigències de la propietat. Som conscients, igualment, de la multiplicitat de tensions que engendrà l'establiment de la indústria moderna: amenaça i degradà sense remei la posició de molts sectors d'artesans, trencà velles localitzacions industrials i n'imposà de noves; implantà un model de formació de la classe obrera que donava primacia a la mà d'obra poc educada, femenina i infantil, mal pagada, i que reservava a homes adults les tasques de control i de supervisió, expulsant-ne molts altres. Tot plegat, en el context d'unes condicions de vida extremament dures per a capes molt àmplies de la població treballadora rural i urbana, de grups socials sencers que vivien “*en frágiles bordes*”, com assenyala un savi tan poc propens al sentimentalisme com Ildefons Cerdà. Hi havia, doncs, raons socials que expliquen la violència crònica i molt difusa, quasi prepolítica, de la vida catalana.

Hi havia una altra cara de la confrontació: la que derivava de les opcions polítiques. En primer lloc, la motivada per la gran línia divisòria entre els partidaris del vell ordre representat pel carlisme i els partidaris de l'ordre liberal, ambdós bàndols amb visions ideològiques que no consideraven cap altra possibilitat sinó la destrucció i l'anihilament de l'enemic. És difícil d'entendre, des de la nostra sensibilitat actual, l'impacte enorme de la guerra civil entre liberals i carlins sobre la població catalana d'aleshores, però les conseqüències no poden ser en ab-

solut minimitzades en funció del desenllaç final, del triomf d'un dels dos bàndols. Una ullada a la propaganda política de l'època ens impressiona per la seva virulència i ens obliga a reflexionar tant sobre el significat de la violència política com sobre la durada de les polítiques de la violència, que van mantenir la vigència almenys fins a la Restauració. Una de les conseqüències d'aquella violència que ho impregnava tot va ser la persistència d'una escissió profunda entre diverses parts del territori: a la part més econòmicament avançada, el pes de la ciutat liberal era determinant; al rerepaís, els equilibris socials no eren ben bé aquests. És una escissió que anava molt més enllà de la qüestió estricta del carlisme.

Hi havia també la terrible virulència dels conflictes entre els liberals mateixos, des dels enfrontaments barcelonins de l'any 1822 fins a la Jamància de 1843, com a mínim. La batalla política no s'establí només pel control del poder local o a escala catalana, sinó que es prolongava en el joc d'aliances a escala de tota la Monarquia, ja que aquelles generacions participaren intensament en la definició de la naturalesa que hauria de tenir l'Estat liberal a Espanya. D'aquesta manera, el local i el general estaven lligats indissolublement.

Des de l'any 1836, els conflictes entre les diverses faccions liberals van prendre, a Barcelona, Reus i altres ciutats catalanes, un caràcter duríssim, amb freqüents vessaments de sang, deportacions i exilis. En aquest context tan exasperat, les velles formes de revolta popular urbana modificaren visiblement el seu sentit: ja no s'orientaren tant a restablir els equilibris socials que s'estaven trencant (intencionalitat present en els grans aixecaments de juliol i agost de 1835 a conseqüència de la crisi de fam i de la por a causa de la mecanització industrial), sinó a trobar la manera d'influir en la direcció que havia de prendre l'organització de l'Estat i la política liberal. La bullanga urbana barcelonina i catalana del segle XIX, amb la doble naturalesa de protesta social i acció política definida, exemplificà la transformació de les velles formes de mobilització en el pas al nou context de la política liberal, un context en el qual la difusió de l'ideari de drets i deures del ciutadà era una arma extraordinària de mobilització i deslegitimació de les velles jerarquies socials.

Jaume Balmes va explicar lúcidament que la violència política catalana de mitjan vuit-cents no estava motivada pel record d'antigues institucions, sinó per la singularitat de l'estructura social catalana en el context espanyol i per la diferència de ritme entre la política catalana i l'espanyola. Uns anys més tard, Joan Mañé i Flaquer va insistir en la posició peculiar de Catalunya dins el conjunt espanyol, que es resol·lia en un quasi permanent estat de setge, i la definí com a '*colonial*', per comparació amb la de Cuba quan s'hi va suspendre la legalitat constitucional, l'any 1837. Hi havia una opinió molt estesa, doncs, que entenia que el problemàtic encaix de Catalunya dins el marc de l'Espanya liberal residia principalment en la dificultat d'adequar les complexes relacions polítiques del Principat als termes establerts en la política general. No es tractava principalment d'una pugna econòmica –la qüestió del proteccionisme o prohibicionisme– ni de l'evident incomprensió i menyspreu que els liberals espanyols exhibien per una societat que no entenien; es tractava d'una cosa més profunda, més determinant i condicionadora: de com la complexitat de les lluites de classe a Catalunya feia difícil la traducció de la política catalana en termes vàlids a escala estatal. La dificultat d'encaix entre la política catalana i espanyola acabà conduint i afavo-

rint una lectura particular del que significava la construcció de la nació espanyola, fonament últim de la legitimitat de l'Estat.

Durant el procés de descomposició i desfeta de la monarquia absoluta, els grups dirigents catalans que es decantaren cap al liberalisme participaren plenament i convençudament de la conveniència de la construcció d'una nació espanyola, pàtria de tots els liberals, marc on poder exercir els drets i deures del súbdit esdevingut ciutadà i espai on poder pactar els diferents interessos de les faccions burgeses. Aquella identificació amb la idea de nació espanyola no era una estricta posició doctrinal: des dels anys del Trienni prengueren consciència que l'aparell militar de l'Estat, refós i comandat per militars lleials, era absolutament indispensable per defensar aquell projecte assetjat pels enemics de dins i de fora del país. Pensaven, a més, haver contret una mena de pacte no escrit de protecció dels interessos mutus amb altres burgesies espanyoles, un pacte pel qual es reservava el mercat interior per als manufacturats i certs productes agraris de Catalunya a condició de substituir el consum de blats i cereals estrangers pels de la Península. I per reblar el clau de la seva integració, entengueren que la participació en un projecte col·lectiu contra l'absolutisme borbònic implicava l'acabament de les discriminacions imposades al país des del 1714. Creien que la participació en un marc constitucional únic i l'adopció massiva del castellà com a llengua oficial eren peatges simbòlics imprescindibles per fruir dels beneficis d'un sistema constitucional que costà sang, suor i llàgrimes d'imposar. Aquesta percepció de les coses la compartiren estrats molt amplis de la societat catalana, poc o molt tots aquells als quals la idea d'una nació de ciutadans i patriotes els era una perspectiva desitjable i necessària. Significà, en conseqüència, un impuls enorme cap a la construcció de la nació espanyola des de Catalunya, trencant els fonaments particularistes encara vigents sota la monarquia de l'Antic Règim.

L'activa i convençuda participació col·lectiva en la construcció d'una Espanya nació ha de ser entesa, doncs, amb tota la profunditat i particularitat, sense anacronismes. Tot l'espectre polític liberal era resolutament partidari del projecte liberal a escala espanyola i s'hi implicà a fons. La Jamància, la revolta més radical de la dècada revolucionària de 1835 a 1844, tenia objectius globalment espanyols. En efecte, l'aposta dels revoltats per la superació de l'esperarisme en clau de radicalisme liberal i en favor de les aspiracions de sectors modestos de les classes mitjanes, es pensà sempre com a part d'una solució a escala estatal. També en tenia –i de quina manera!– la coalició contrària al 'centralisme' dels *jamàncios* de Barcelona, Girona i l'Empordà, aquella que va tenir en Joan Prim el braç executor d'una repressió despietada i en Bonaventura Carles Aribau el poeta que la va cantar.

Ara bé, malgrat la identificació espanyola innegable, hi havia factors que empenyien a reinterpretar la posició de Catalunya en el context general de la Monarquia, a fer una lectura catalana del procés de construcció nacional espanyola. El primer és la relació entre la dimensió local i la general dins el procés de construcció de la nació, en la mesura que la destrucció de l'absolutisme dels Borbons es pensà arreu com la recuperació de velles llibertats anteriors destruïdes pel despotisme monàrquic. És cert que l'execració dels reis del passat no impedí que Maria Cristina com a reina regent i Isabel II, la mitificada "*reina-niña*", fossin entronitzades i acceptades com a part del nou ordre; però cal entendre que l'accep-

tació fou possible un cop foren ‘nacionalitzades’, la mateixa cosa que succeí amb l’Església després del Concordat de 1851. La idea vaga d’unes antigues llibertats, per tant, conferí legitimitat i predicament a l’ideari liberal en els moments del canvi polític. Aquesta idea explica que els herois per excel·lència de la Revolució Liberal fossin els *comuneros*, el renovat prestigi dels quals no es limità a Castella, sinó que s’estengué per tot l’espai peninsular, fins i tot a Catalunya. Dit això, no és difícil adonar-se de la incidència que aquestes projeccions retrospectives tingueren als territoris de l’antiga Corona d’Aragó. Malgrat que la població no tenia un record precís de la tradició constitucional abolida per la Nova Planta, els literats i polítics liberals giraren els ulls cap al passat per tal de donar un fonament més sòlid a l’ordre emergent. A Catalunya, aquella mirada cap enrere conduí sense solució de continuïtat cap a la idea d’un passat de llibertats que conferia legitimitat a les lluites del present i que, de passada, reforçava la posició dels liberals dels antics territoris de la Corona d’Aragó. Al capdavant, el desvetllament de la sensibilitat històrica suscitat per l’historicisme liberal es constituí en una tradició molt diversa i de llarga durada. El cas de Víctor Balaguer, que algú qualificà com “*l’encarregat de ressuscitar els morts*” a les concentracions cíviques a la plaça de Sant Jaume dels mesos posteriors al canvi de règim de setembre de 1868 per les contínues referències als avantpassats, il·lustra perfectament la formació d’una tradició d’aquest estil. La identificació de les llibertats antigues amb les del segle XIX era una confusió interessada, certament, com ho era mitificar els comtes de Barcelona com els representants més alts d’un disseny nacional de llibertats i pal de paller d’un imperi mediterrani concebut com el contrapunt indispensable de la projecció americana de Castella i que formava part dels fonaments culturals del projecte de les diverses famílies del liberalisme.

Al bell mig dels dramàtics moments de la revolució i de la guerra civil començaren a alçar-se també un conjunt de veus que es lamentaven pel que entenien com la destrucció de valors que el procés estava significant. Com passà en el món polític, en el qual d’ençà de les bullagues de l’any 1835 es començà a constituir un conspicu liberalisme d’ordre, en el camp cultural, artístic i religiós s’hi percebé l’esllavissament gradual de certs nuclis intel·lectuals cap a opcions que tractaven de tallar la identificació entre revolució i modernitat cultural. Aquesta pretensió conservadora es manifestà, sobretot, en la virulència contra certes manifestacions (novel·la de fulletó francesa; poesia del dubte interior o de la incertesa religiosa; ciència social reveladora de les contradiccions de l’estructura social) que entenien com a prolongació de la ruptura revolucionària, en termes culturals. En alguns casos, com els de Manuel Milà i Fontanals i Pau Piferrer, aquest trencament marcà una cesura precisa amb les posicions juvenils inicials. Ben aviat, les opcions culturals conservadores es convertiren en una proposta articulada que féu de la mitificació del passat català, de les virtuts de la vida ordenada del camp, de la religió dels pares i d’una visió arcaïtzant de la llengua, els elements de definició d’una idea de conservació, ordre i tradició, tot plegat sintetitzat en la recreació d’una identitat catalana *inventada*, en el sentit precís que Benedict Anderson va donar a aquest qualificatiu en la seva descripció dels orígens dels nacionalismes contemporanis.

Aquesta proposta cultural havia nascut dels mateixos fonaments historicistes inherents al gros de la tradició liberal, però era, alhora, el germen d’una altra cosa, ja que responia a pulsions molt específicament catalanes. La cultura de la Re-

naixença va ser el fruit més directe d'aquella proposta clarivident, gestada des de les files de la intel·lectualitat liberal com a resposta als riscos inherents al canvi polític. Com a tal, va prendre forma a la dècada dels quaranta, establí la plataforma principal de prestigi literari –els Jocs Florals– durant els cinquanta, i es col·locà al centre mateix de la vida cultural catalana dels seixanta.

No és fàcil entendre com van poder dominar amb tanta força la cultura renaixentista unes manifestacions que obscurien d'una manera tan precisa i deliberada elements notoris de la cultura literària i artística del segle XIX –la ciutat industrial i la multitud anònima com a metàfores del canvi social i de la individualitat davant d'un món hostil, el conflicte moral i religiós o el col·lectiu i social, l'estranyament de l'artista davant la seva pròpia classe, etc.–, en definitiva, algunes de les grans línies al voltant de les quals es construí a Europa la cultura moderna. És clar que hi havia factors que conspiraven perquè això fos així, començant pel fet que la imatge de Catalunya que edificaren –una mena de lectura invertida de com era la societat catalana real i de les amenaces que hi intuïen– dotava els grups dirigents catalans d'unes pautes d'identificació enfront d'un desordre i una violència que els conduïa cap a una consciència agònica del món. Només aquests sentiments i percepcions induïts per la sensació de viure en una societat profundament dividida ens expliquen per què una cultura que mitificava la societat rural i que avorria tantes coses d'allò que el món de la indústria significava va establir-se tan sòlidament al cor d'una societat en què la indústria dominava i la violència rural del carlisme era execrada pels mateixos que cantaven la vida ordenada d'una pagesia fantasmagòrica. Però, justament per aquestes raons, aquella cultura que establia filtres duríssims i una gran distància envers el món que l'envoltava trobà un suport social i institucional tan ampli entre els estaments mesocràtics del país. Cal tenir en compte, d'altra banda, que la cultura renaixentista operava dins un món nou, en el qual el mecenatge i la censura laica o eclesiàstica tenien uns límits molt precisos, establerts per la legislació estatal i per l'autonomia d'un públic lector en ascens. Hagué de coexistir, per tant, amb altres cultures que no podia eliminar: amb les de tall popular, heretades del passat i refetes per l'expansió del nombre de lectors i per la industrialització de l'edició, amb una cultura de gust genuïnament burgès que satisfia la demanda dels consumidors i, per descomptat, amb una cultura derivada del creixement dels sectors tècnics i professionals propis d'una societat industrial i moderna. Només podrem copsar el sentit profund de les escissions culturals i morals internes de la societat catalana del vuit-cents si refem el joc complex i canviant entre la cultura patrícia renaixentista –la més relacionada amb la fabricació de valors morals i socials, la més exemplificadora, la més entestada a relacionar aquells valors amb una idea mítica de Catalunya– i les diverses cultures de signe burgès i popular; és a dir, si considerem un model d'interacció complex, més enllà de la successió estricta d'escoles literàries, estètiques i de pensament.

En qualsevol cas, és indiscutible que, en termes simbòlics i psicològics, la cultura renaixentista s'instal·là al bell mig de la societat catalana i en condicionà la identitat col·lectiva. Un cop feta aquesta constatació, no ens costarà gaire adonar-nos que aquella cultura 'hegemònica' no es projectava ni contra l'Estat ni contra el patriotisme general espanyol: es movia en paràmetres genuïnament regionals. Malgrat que expressés la nostàlgia per la grandesa medieval o per la dinastia nacional, el seu objectiu era produir una imatge de la societat catalana ca-

paç de sublimar les misèries del present i servir de vehicle a les expansions dels grups dirigits. En aquest sentit, era una variant més de la cultura liberal a Catalunya, la més radicalitzada i per això la més potent intel·lectualment, i, com a tal, conflüïa amb el corrent general del patriotisme espanyol. Això explica per què, en determinats moments, durant la guerra de l'Àfrica dels anys 1859-1860, per exemple, diverses formulacions d'orgull medievalitzant català, tant les més identificades amb el reformisme liberal i progressista a escala espanyola –per exemple, les de Víctor Balaguer o Josep Anselm Clavé–, com les dels sectors més conservadors dels Jocs Florals, podien coincidir a exaltar els almogàvers i les glòries medievals catalanes.

Aquestes polítiques de la memòria formaven les estructures profundes del que vaig anomenar *doble patriotisme*, en la mesura que la cultura i la política regionals s'inserien, molt precisament, en el marc general del patriotisme general i constituïen la forma que va prendre, a Catalunya, la construcció de la nació espanyola. Les opcions polítiques més implicades amb la possibilitat de reformar el sistema polític espanyol foren més propenses a identificar-se amb el potencial que la cultura liberal comuna significava, mentre que les més temeroses davant de la idea de canvi social o polític van cultivar amb fervor les prevencions antiurbanes i antiindustrials que la cultura renaixentista havia situat al cor de la seva proposta cultural, bo i acceptant tàcitament i amb convenciment les dures condicions de la política moderada, primer, i canovista, després. Ara bé, no tindria sentit establir línies de demarcació gaire nítides i tallants entre les unes i les altres, ja que el territori de les propostes culturals i el de les opcions polítiques no era pas el mateix. Ni tampoc no es podria passar per alt que l'èxit evocador de la cultura i la sentimentalitat renaixentistes s'escampà per tota la vida social catalana i que això comportà, al seu torn, una democratització notòria dels rengles del renaixentisme, en què participaren gent com ara Clavé o el grup de Frederic Soler. La democratització relativa del renaixentisme no ha de privar, en qualsevol cas, de reflexionar sobre els límits d'una proposta que es volgué antimoderna des de bon començament i que suscità les reticències d'homes tan representatius del liberalisme progressista com ara Pere Mata i Antoni Ribot o aquelles que manifestaren personatges tan clarividents com ara Laureà Figuerola i Josep Güell i Mercader unes dècades més tard.

El repte interpretatiu és, doncs, el de la complexitat i la integració de plans, en política i en cultura. En efecte: com integrar tant els moments de conflicte obert com aquells altres de confrontació larvada i soterrada. Caldrà integrar en una explicació de conjunt la lògica profunda dels dos grans cicles de bullangues dels anys de 1835 a 1844 i la guerra civil, al costat de moments de violència puntual i de continuïtat dels patrons de mobilització antiga que perduraren dins del món rural i urbà fins molt endavant del segle XIX, quasi fins a les acaballes. No n'hi haurà prou, per tant, d'estudiar els processos electorals i les activitats dels partits, per més important que això sigui, si no els situem a l'interior d'un escenari més vast que haurà d'incloure necessàriament totes les formes de concertació formal i informal que una societat industrial requeria, així com la modificació de les relacions socials al món rural, des de l'emergència d'un nou paternalisme de la propietat i la violència blanca dels sometents fins a les múltiples formes de resistència i dissidència pagesa, que reflectien una adaptació problemàtica a les noves maneres d'accedir a la terra. La imatge de la Catalunya que hauria d'e-

mergir d'un procés de síntesi problemàtica d'aquest estil, no serà, sens dubte, el d'una societat desmobilitzada i apàtica, desinteressada de tot el que passava fora de l'espai pairal i situada als marges de la vida estatal organitzada per les institucions i la cultura del liberalisme.

Hi ha una lògica de fons que relaciona, certament, el caràcter social i l'àmplia mobilització política que dominà les dècades centrals del segle amb el caràcter centralitzat, repressiu i durament censatari de l'Estat construït pels moderats, la qual s'ha de cercar en la voluntat de donar estabilitat a una societat molt convulsa. Més encara: aquella lògica de fons que dominà la construcció de l'Estat liberal mostrà en relació amb Catalunya la cara més repressiva, justament perquè el desenvolupament de la societat burgesa s'hi manifestava encara més conflictivament i violentament que a la resta de les societats peninsulars. Una part de la historiografia espanyola, en la qual cal incloure des de les expressions més ràn-cies fins a diverses versions de les teories de la modernització, sosté la hipòtesi contrària. En efecte, entén les restriccions democràtiques de l'Estat com el resultat inevitable d'un procés de canvi polític molt prematur, dirigit per unes elits polítiques liberals que actuaven sobre un país inculte, desmobilitzat i despolititzat, un país on, en conseqüència, només el pas dels anys i l'acció d'aquella benemèrita capa dirigent acabaren permetent la incorporació de segments més amplis de la població als mecanismes de la política liberal. No és difícil apreciar que una lectura d'aquest estil posa tot l'èmfasi interpretatiu en les vicissituds de la història política i institucional, mentre que deixa en un discret segon pla les tensions i els conflictes generats pel canvi social que estava dessota del pas des de la monarquia absoluta al liberalisme. I en la mesura que aquestes interpretacions situen el centre de gravetat de l'explicació en la vida estatal i l'alta política, no els costa gire establir una relació causal entre l'endarreriment polític i els anomenats 'nacionalismes perifèrics', com si la societat catalana del vuit-cents s'hagués mantingut en algun moment al marge del procés general. Aquesta idea d'un suposat atavisme polític de les perifèries peninsulars (que sembla suggerir que la identitat particular d'aquelles contrades no es va veure afectada per la implicació en projectes col·lectius a escala espanyola, que no es va veure contaminada per la política general definida en els paràmetres del segle XIX) reserva un espai als suposats nacionalismes perifèrics sense adonar-se que la metàfora centre-perifèria no serveix per explicar un procés històric en el qual res ni ningú restà al marge.

Val a dir, però, que aquesta idea organitzadora que situa al centre del procés històric la Monarquia o l'Estat nació de la manera que acabem de referir, és anàloga a la d'aquells historiadors catalans que entenen l'acció estatal o el desplegament de l'esfera pública liberal del segle com un fenomen epidèrmic, aliè de fet a una societat catalana sempre disposada a aixecar-se contra el despotisme.